

Piotr Kociumbas

<https://orcid.org/0000-0001-9027-5953>

Instytut Germanistyki

Uniwersytetu Warszawskiego

Jak po chrześcijańsku dom dyscyplinować, czyli rzecz o zapomnianym gdańskim poradniku *Christliche Hauszucht...* Joachima Löisentina z 1655 roku*

Celem artykułu jest przybliżenie zapomnianego dzieła Joachima Löisentina pt. *Christliche Hauszucht...*, które po 31 latach zostało opublikowane w 1655 r. przez Davida Friedricha Rhetego w Gdańsku. Zbiór ten, stanowiący połączenie modlitewnika, kancjonału oraz podręcznika wiary, przedstawiono jako komplementarny poradnik służący systematycznej i metodycznej katechizacji w duchu luterańskim w zaciszu domowym.

The aim of the article is to present the forgotten work by Joachim Löisentin, titled *Christliche Hauszucht...*, published in Gdańsk in 1655, that is 31 years after its inception, by David Friedrich Rhete. This collection, a combination of a prayer book, a hymnal, and a religious handbook, was presented as a complementary guide for systematic and methodical catechisation, in the Lutheran spirit, in the comfort of one's own home.

Słowa kluczowe: Gdańsk, reformacja, pieśń religijna, modlitewnik, poradnik, domowa katechizacja, Joachim Löisentin

---

* Tekst referatu wygłoszonego na konferencji: „Jubileusz Pięćsetlecia Reformacji (1517–2017). Protestantyzm w Prusach Królewskich i Książęcych. Historia – Ludzie – Sztuka – Literatura”, zorganizowanej przez Instytut Historii i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego oraz Instytut Historii PAN w Gdańsku 29–30 IX 2017 r.

Keywords: Gdańsk, Reformation, spiritual song, prayer book, handbook, home catechisation, Joachim Löisentin

O nadmotławskiej publikacji sygnowanej imieniem i nazwiskiem Joachim Löisentin¹ literatura przedmiotu nie rozpisuje się zbyt obficie. W podręczniku chorałoznawstwa z 1865 r. jej tytuł przywołał elblązanin Gottfried Döring, zaznaczając, że zwrócił mu na nią uwagę jeden z badaczy². Ten działający od 1828 r. jako kantor przy elbląskim kościele Mariackim muzykolog, podkreśliwszy mniejszą przydatność tego dzieła jako śpiewnika religijnego („eines geistlichen Liederbuchs”) do użytku domowego niż choćby zbiór *Haus Kirchen Cantorei* Paschasiusa Reinigiusa³, dodał, że jest ono warte wzmiankowania w szczególności ze względu na swoją objętość. A objętość ta wychodzi, jak dodaje, naprzeciw słowom Psalmisty akcentującym nieustanne pragnienie rozmyślenia o Bogu (Ps 63, 7), co możemy zaobserwować jedynie w pojedynczych zbiorach tego czasu⁴. Do omawianej tutaj publikacji sięgnął również Reinhold Köhler, historyk literatury i główny bibliotekarz Biblioteki Książęcej w Weimarze,

¹ J. Löisentin, *Christliche Hauszucht/ Wochentlich/ alle Tagel Morgens und Abends/ vor und nach dem Essen/ zugebrauchen/ dabey insonderheit eine nützliche Erinnerung zu finden/ wie die gantze H. Schrift innerhalb Jahres=Frists/ von Anfang biß zu Ende füglich könne durch gelesen werden. Im Jahr 1624. angefangen/ zusammen getragen/ in drey Theile abgetheilet/ verbessert und in Vbung gebracht/ bey der Hausßhaltung [...]. Nunmehr aber/ auff vieler frommer guthertziger Christen fleissiges Ansuchen/ dem öffentlichen Druck untergeben; Sampt einer Vorrede über diß Büchlein*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/292769/content> (4 V 2018).

² G. Döring, *Choralkunde in drei Büchern*, Danzig 1865, s. 129.

³ P. Reinigius, *Haus Kirchen Cantorei. Fur Christliche Eltern vnd jhre Gottfuerchtige Jugendt/ Aus des Ehrwirdigen/ Achtbarn vnd Hochgelarten Herrn Doct. Johan: Habermans von Eger/ Superintendenten zu Naumburg vnd Zeits/ etc. Wochentlichen aufgetheilten Gebeten gezogen, In liebliche bekannte Melodeyen gebracht [...]. Mit einem Consens Brieff Doct. Johan. Habermans, von Eger Superint: sampt dreyen Vorreden/ etc.*, Bautzen: M. Wolrab 1590, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. Slg Wernigerode Hb 1412, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000207E700000000> (4 V 2018); por. *Répertoire International des Sources Musicales – Internationales Quellenlexikon der Musik*, hrsg. von der Internationalen Gesellschaft für Musikwissenschaft und der Internationalen Vereinigung der Musikbibliotheken, Einzeldrucke vor 1800, Bd. 1–14, Kassel 1974–2003 (dalej: RISM A/I), R 1098–1099; *Das deutsche Kirchenlied. Kritische Gesamtausgabe der Melodien*, hrsg. K. Ameln, M. Jenny, W. Lipphardt, Bd. 1, Tl. 1, Kassel 1975 (dalej: DKL), 1587⁰⁸, 1588⁰¹.

⁴ G. Döring, op. cit., s. 129.

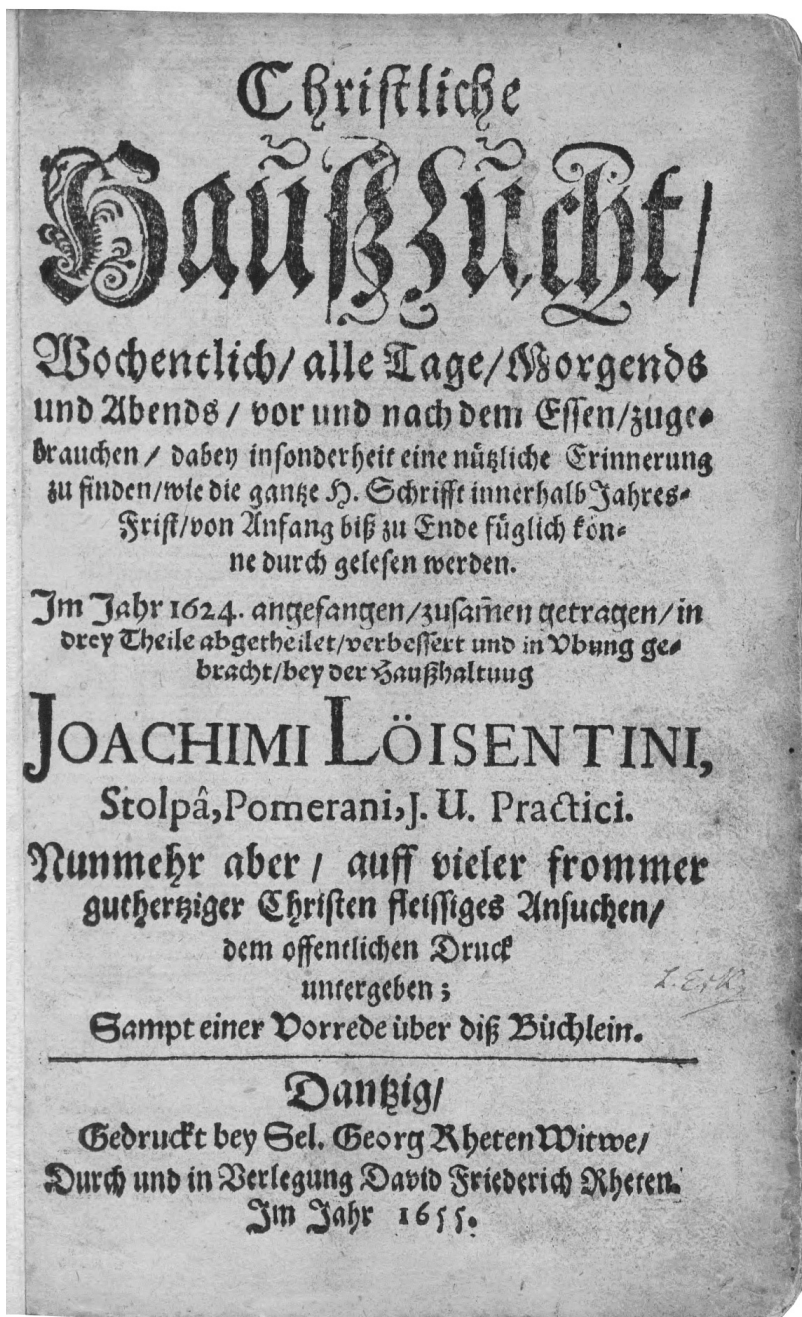
doszukując się w wybranym tekście modlitewnym z tego zbioru motywy charakterystycznej dla jednej z dawniejszych modlitw odmawianych przez dzieci⁵. Opis bibliograficzny publikacji widnieje również w bazie *Gesangbuchbibliographie*, jednak bez wprowadzenia precyzyjnych kryteriów wyszukiwania niełatwo na niego trafić⁶. Podobnie jak G. Döring, dostrzegam zatem potrzebę przypomnienia, przybliżenia i przywrócenia środowisku hymnologicznemu (choć nie tylko) tego zbioru, przechowywanego obecnie w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, a stanowiącego przed 1945 r. własność Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie⁷. Celem niniejszego artykułu jest więc z jednej strony wstępne zapoznanie czytelnika z omawianym dziełem, z drugiej zaś ukazanie tej wyjątkowej jak na gdańskie warunki publikacji jako komplementarnego poradnika służącego systematycznej i metodycznej katechizacji w duchu luteranśkim w zaciszu domowym.

Ogląd zbioru rozpocznijmy od analizy jego kompozycji wydawniczej. Opublikowane w oficynie należącej do dziedziców Georga Rhetego i charakteryzujące się formatem *octavo* dzieło obejmuje 210 kart, na które składają się kolejno: niepaginowana, jednostronnie zadrukowana karta ze stroną tytułową, *epistola dedicatoria* (*Dedicatio*, k. [2r–6v]), przedmowa (*Vorrede*, k. [7r–14r]), dwa gratulatoria (k. [14v–16v]) oraz trzy łącznie paginowane części z zasadniczą treścią zbioru (s. 1–376), z wplecioną – pomiędzy część pierwszą i drugą – siedmiozwrotkową pieśnią na czas niepogody o objętości dwóch kart (*Christliches Lied/ Zur Zeit des Donners und Vngewitters*, bez paginacji). Całość zamykają dwa rejestry: pierwszy porządkuje pieśni według ich przeznaczenia na dany dzień tygodnia (*Register/ Aller Geistlichen Lieder/ in diesen Büchlein enthalten/ wie dieselbe täglich gebraucht werden können*, s. [377–380]), drugi zaś – według kolejności alfabetycznej (*Register/ Aller Gesänge in diesem Büchlein enthalten nach dem A. B. C. auffzusuchen*, s. [381–383]). Strona tytułowa, którą cechuje druk jednobarwny, pozbawiona jest zdobień, a walor dekoracyjny mają tutaj jedynie litery drugiego wyrazu, przeplecione stylizowaną wicią roślinną (zob. il. 1).

⁵ R. Köhler, *Kleinere Schriften zur neueren Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung*, hrsg. J. Bolte, Berlin 1900, s. 320–321.

⁶ *Gesangbuchbibliographie-Datenbank des Interdisziplinären Arbeitskreises Gesangbuchforschung der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, <https://scripts.zdv.uni-mainz.de/gesangbuch/details.php?id=707009160> (4 V 2018).

⁷ Zob. *Katalog starodruków muzycznych ze zbiorów byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, oprac. A. Patalas, Kraków 1999, s. 465–466, nr 2577.

Il. 1. J. Löisentini, *Christliche Hauszucht...*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, strona tytułowa, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/292769/content> (4 V 2018)

Z elementów graficznych obecnych w publikacji wymienić warto listwę ozdobną poprzedzającą przedmowę, winietę finalikową umieszczoną po gratulatoriach i wyobrażającą króla Dawida grającego na harfie (czym nawiązano do śpiewnikowej funkcji zbioru), a także finaliki złożone ze stylizowanej wici roślinnej czy zawierające motyw maszkaronu. Szczególną jednak uwagę zwracają na siebie 24 miedzioryty ilustrujące poszczególne zagadnienia omawiane w passusach z *Małego katechizmu* Marcina Lutra (zob. il. 2).

Podobnie jak w całej publikacji, na stronie tytułowej dominuje tekst złożony frakturą. Wybrane pasáže zostały tradycyjnie wyróżnione szwabachą, zwroty łacińskojęzyczne zaś uwydatniono antykwą. Paginację zastosowano starannie tylko do pewnego stopnia, wykazuje ona bowiem drobne mankamenty (zamiast s. 213 jest 212, zamiast s. 218 widnieje 208, zamiast s. 257 pojawia się 254, a zamiast s. 304 znajdziemy 298).

W kwestii repertuaru tekstów w zbiorze warto w pierwszej kolejności przyrzeć się bliżej treści strony tytułowej. Przywołuje ona na samym początku wstępne informacje o celu publikacji i sposobie jego realizacji. Mamy więc tutaj do czynienia z dziełem ukierunkowanym na dyscyplinowanie domostwa w duchu chrześcijańskim każdego dnia tygodnia rano i wieczorem, przed i po posiłku. Jak dodano, w publikacji znajdziemy także szczególnie przydatne pouczenie („Erinnerung”), instruujące, w jaki sposób można przeczytać Pismo Święte od początku do końca w ciągu całego roku:

Christliche Haußzucht/ Wochentlich/ alle Tage/ Morgends und Abends/
vor und nach dem Essen/ zugebrauchen/ dabey insonderheit eine nützliche
Erinnerung zu finden/ wie die gantze H[eilige] Schrifft innerhalb Jahres=
=Frist/ von Anfang biß zu Ende füglich könne durch gelesen werden.

Kolejny fragment intytulacji przybliży czytelnikowi okoliczności powstania dzieła. Jego genezy szukać należy w 1624 r., kiedy to pochodzący ze Słupska Joachim Löisentin, praktyk w zakresie obojga praw, przygotował i zgromadził adekwatne materiały katechizacyjne, podzielił je na trzy części, skorygował i wcielił w życie w swoim domostwie. Materiały te, w reakcji na prośby wielu pobożnych i dobrodusznych chrześcijan, zostały po 31 latach opatrzone przedmową i opublikowane:

Jm Jahr 1624. angefangen/ zusammen getragen/ in drey Theile abgetheilet/ verbessert und in Vbung gebracht/ bey der Haußhaltung *Joachimi*

Il. 2. J. Löisentin, *Christliche Hauszucht...*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, s. 63, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/292769/content> (4 V 2018)

Löisentini, Stolpâ, Pomerani, J[uris] U[triusque] Practici. Nunmehr aber/ auff vieler frommer guthertziger Christen fleissiges Ansuchen/ dem öffentlichen Druck untergeben; Sampt einer Vorrede über diß Büchlein.

Z adresu wydawniczego dowiadujemy się, że za druk publikacji w 1655 r. odpowiedzialna była gdańska oficyna nieodżałowanego Georga Rhetege, prowadzona przez wdowę po nim (Annę z domu Richter), przy czym w roli drukarza i nakładcy wystąpił jego syn David Friedrich Rhete:

Dantzig/ Gedruckt bey Sel[igen] Georg Rheten Witwe/ Durch und in Verlegung David Friedrich Rheten. Jm Jahr 1655.

Samo dzieło poprzedzone zostało listem dedykacyjnym skierowanym przez wspomnianego Davida Friedricha Rhetege do najwyższych władz Gdańska (burgrabiego królewskiego, burmistrzów i rajców). *Dedicatio* rozpoczyna się od refleksji autora na temat grozy bieżących czasów, czego zapowiedzi doszukuje się u apostoła Pawła (zob. 2 Tm 3, 1)⁸. W kontekście Jeremiaszowego *dictum* (Jr 2, 19) podkreśla, że czas sam w sobie należy do Bożego porządku i stanowi przejaw Boskiego dobrodziejstwa, jednak ludzkie przewinienia czynią i będą go czynić przerażającym z racji nieszczęścia i kar, które Bóg zsyła za najgorsze grzechy⁹. Powołując się na passusy z Nowego Testamentu (zob. Mt 24, 6–7; 1 Tm 4, 1; 2 Tm 3, 1; 2 Tes 5, 1), dodaje, że przewinami dającymi się we znaki ostatnimi czasy są niesprawiedliwość, zbytek, brak prawdziwej chrześcijańskiej miłości, epikurejskie usposobienie, fałszywa nauka, sekciarstwo oraz wszelakie występki przeciwko przykazaniom Bożym. Do owych mętów współczesnego świata słusznie zalicza się również niewdzięczność – ową haniebną przywarę, o której wspomina apostoł Paweł (zob. 2 Tm 3, 2)¹⁰. O ile więc wdzięczność stanowi cnotę miłą Bogu i człowiekowi, o tyle niewdzięcznością jako wielką przywarą wywodzącą się ze zbłądzonego serca i zamroczonego umysłu (zob. Pwt 32, 6, 28), sprzeciwiającą się wszelkiej sprawiedliwości, popełnia się ciężki grzech¹¹. Jest więc ona córką bezprawia budzącego wstręt u Boga i ludzi, pociągającego za sobą nieszczęście oraz Bożą karę i jako bezprawie tej ostatniej podlega. Niewdzięcznego nie ma się nadzieja (zob. Mdr 16, 29), nie może on

⁸ D. F. Rhete, *Dedicatio*, w: J. Löisentin, op. cit., k. [2rec.–ver.].

⁹ Ibidem, k. [2ver.].

¹⁰ Ibidem, k. [2ver.–3rec.].

¹¹ Ibidem, k. [3rec.–ver.].

liczyć na Boże błogosławieństwo, cechuje go bezwstydnosć i odręczenie swojego wybawcy (zob. Syr 29, 19, 23)¹².

Zdaniem Rhetego, przy bliższym oglądzie dostrzeżemy, że niewdzięczność jest matką wielu innych przywar: sprawia, że człowiek szybko zapomina o okazanych mu dobrodziejstwach, czyni go dumnym i powoduje, że z pychy przypisuje on sobie to, co uczynił poprzez innych. Sprawia ona, że dumne i niewdzięczne serce nie odczuwa potrzeby wypowiedzenia żadnego słowa¹³. Tymczasem godna laudacji jest szlachetna wdzięczność, będąca wspaniałym owocem sprawiedliwości i uroczym kwiatem pokory, które miłe są Bogu i człowiekowi. Wszak kto dziękuje Panu, ten Go chwali i znajduje drogę, na której objawia On wdzięcznemu sercu swoje zbawienie (zob. Ps 50, 23). Dlatego wszyscy ludzie winni wszędzie, ze wszystkich sił, we wszystkich rzeczach, czynach, zamiarach i o każdym czasie okazywać wdzięczność Bogu za wszelkie dobrodziejstwa, które stały się ich udziałem¹⁴. Jednocześnie nie należy zapominać o wdzięczności względem ludzi, w pierwszej kolejności wobec rodziców, opiekunów, wychowawców i żywicieli, w szczególności jednak względem władzy zwierzchniej za wszelkie dobro z jej strony¹⁵.

Powyzsza apoteoza stanowiła dla Rhetego punkt wyjścia do wyrażenia niniejszym drukowanym zbiorem wdzięczności władzom nadmotławskiego grodu. Podziękowawszy więc za liczne dobrodziejstwa okazane jego nieodżałowanemu ojcu, wciąż żyjącej matce oraz jemu samemu, szczególnie za wspaniałomyślnie nadane przywileje dla kierowanej przez nich kolejno drukarni, za zapewnione lokum i wszelkie inne korzyści, prosi o dalszą przychylnosć i możliwość cieszenia się dalszym wsparciem ze strony władz miejskich¹⁶. Autor przedmowy w ostatnim jej akapicie wyraża ze swojej i matki strony gotowosć niestrudzonego zaopatrywania oficyny powierzonej radzieckiemu patronowi dobrymi, zdobnymi czcionkami (które, jak podkreśla Rhete, sam jest w stanie odlewać¹⁷), a więc drukami o wysokich walorach

¹² Ibidem, k. [4rec.–ver.].

¹³ Ibidem, k. [4ver.].

¹⁴ Ibidem, k. [4ver.–5rec.].

¹⁵ Ibidem, k. [5rec.–ver.].

¹⁶ Ibidem, k. [5ver.–6rec.].

¹⁷ J. Benzing wzmiankuje o uruchomieniu przez Rhetego odlewni czcionek, czego pierwsze, próbne efekty miały pochodzić z 1655 r. Być może rzecz się tyczy niniejszego zbioru; zob. J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982, s. 79.

estetycznych. Żywiąc nadzieję na nieustannie pomyślnie sprawowane w mieście rządu i panujący w nim pokój, Rhete zwraca się unieźlenie do adresatów dedykacji o łaskawe przyjęcie niniejszej książeczki, która stanowi pierwociny jego od młodości przyswajanego drukarskiego fachu¹⁸. Jednocześnie prosi, by ich wielce życzliwe oczy nie zważały nazbyt na warsztatowe niedostatki dzieła, lecz na wdzięczność ofiarującego go serca:

An unserem wenigen Theil/ wollen wir stets gefliessen seyn/ die von E[uren] W[ohledlen] G[estrengen] und Herrl[ichen] H[erren] uns anvertrawete *Officin*, mit guten zierlichen Schrifften (die ohn Ruhm zu melden/ ich selbest giessen kan) zu versehen/ und allen Fleiß anwenden/ damit an unserem Fleiß und Schweiß kein Mangel verspüret/ wir auch als fleissige Vorbitter für E[urer] W[ohledlen] Gest[rengen] und E[hrenvesten] H[ochwürdigen] H[erren] gedeiliches Regiment und friedlichen Zustand/ jederzeit mögen erfunden werden/ mit angehängter unterthäniger Bitte/ E[uren] W[ohledlen] G[estrengen] und E[hrenvesten] H[ochwürdigen] H[erren] dieses christliche/ von mir gedruckte Büchlein/ als die *Primitias* meiner von Jugend an gründlich=gefassten Buchdruckerey=Arbeit/ in Gunst und Genaden anzunehmen/ und nicht so sehr auff die Wenigkeit dieser Arbeit/ als auff das Danckbahre Hertze/ dero hochgünstigen Augen zu wenden¹⁹.

Przedmowę opatrzone datą 16 sierpnia 1655 r., co w kontekście wkroczenia w lipcu na terytorium Rzeczypospolitej wojsk szwedzkich i początku Potopu każe odczytywać aluzje Rhete'go do grozy bieżących czasów i jego prośby o pokój w murach nadmotławskiego grodu jako niezwykle aktualnie.

O ile w przypadku *Dedicatio* mamy do czynienia z apoteozą wdzięczności, o tyle motywem centralnym przedmowy (*Vorrede*) jest stosowanie słowa Bożego. Ów niewielki, opatrzone datą 15 lipca 1655 r. i obejmujący 11 punktów traktat teologiczno-metodyczny wyszedł spod pióra Johann(es)a Botsacka, pastora kościoła Mariackiego w latach 1643–1674, a od 1646 r. seniora gdańskiego Ministerium

¹⁸ Rhete wyuczył się sztuki drukarskiej w warsztacie ojca, Georga. Od połowy 1647 r. pomagał jako faktor prowadzić drukarnię radziecką owdowiałej matce, która w 1655 r. przekazała mu zakład ze wszystkimi uprawnieniami; zob. Z. Nowak, *Rhete Dawid Fryderyk*, PSB, 31, 1988–1989, s. 251–252; idem, *Rhete Dawid Fryderyk*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 59; C. Reske, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden 2007, s. 148.

¹⁹ D. F. Rhete, op. cit., k. [rec.–ver.].

Duchownego²⁰. Zwracając się w punkcie pierwszym do „chrześcijańskiego, umiłowanego czytelnika”, autor przywołuje dwa passusy z listów apostoła Pawła, a mianowicie do Kolosan (zob. Kol 3, 16) oraz Efezjan (zob. Ef 5, 19)²¹. W punkcie drugim podkreśla, że wymowa tego dwojakiego apostołskiego pouczenia jest oczywista i sprowadza się do serdecznego przypomnienia i napomnienia, w jaki sposób należy obchodzić się ze słowem Chrystusowym oraz jak owocnie i z korzyścią winno się nim posługiwać²². Podczas gdy w punkcie trzecim przedmowy zawarto eksplikację tego, co apostoł Paweł rozumie przez słowo Chrystusowe i jakie jest znaczenie tego ostatniego dla chrześcijaństwa, to w punkcie czwartym podkreślono, że winno ono być nieodłącznym towarzyszem chrześcijanina i zamieszkiwać pośród wiernych²³. Wynikający z tego punkt piąty zawiera postulat owocnego zamieszkiwania słowa Chrystusowego pomiędzy chrześcijanami, co ma się przejawiać w pilnym studiowaniu Pisma Świętego oraz w bezwzględny zachowywaniu wszystkich płynących zeń nauk i pouczeń, zarówno przez osoby duchowne, jak i świeckie²⁴.

Botsack wraca w punkcie szóstym do otwierającego przedmowę *dictum* z Listu do Kolosan i odnosi się do zawartego tam oczekiwania na funkcjonowanie słowa Chrystusowego wśród chrześcijan we wszelkiej mądrości. Przez ten ostatni zwrot należy rozumieć – zdaniem autora przedmowy – właściwe rozpoznawanie Chrystusa i jego Ojca. A dzieć się to ma poprzez unikanie fałszywej nauki oraz panowanie nad ludzkim rozsądkiem w posłuszeństwie Chrystusowi i Bożemu nauczaniu, z czym mają polemizować kalwiniści i socynianie (z którymi Botsack jako arcyortodoksyjny luteranin ścierał się zresztą na słowa nieustannie)²⁵. Sposoby, w jakie chrześcijanie mają wykorzystywać słowo Boże, zostały przywołane przez autora przedmowy w punkcie siódmym. Botsack odczytuje więc Pawłowe wyimki jako zachętę do wzajemnego uczenia się od siebie i napominania się, rozmawiania ze sobą i pocieszania się, a wszystko to w duchu słowa Bożego. W szczególności aktywność ta winna mieć miejsce w chrześcijańskim domu, podczas studiowania Biblii przez jego mieszkańców,

²⁰ W. Faber, *Botsack, Johannes*, w: *Altpreußische Biographie*, Bd. 1, hrsg. C. Krollmann, Königsberg 1941, s. 74.

²¹ J. Botsack, *Vorrede*, w: J. Löisentin, op. cit., k. [7rec.].

²² Ibidem, k. [7ver.].

²³ Ibidem, k. [7ver.–8ver.].

²⁴ Ibidem, k. [9rec.].

²⁵ Ibidem, k. [9ver.–10rec.].

a także w trakcie wychowywania w tym duchu dzieci²⁶. W punkcie ósmym odniesiono się do form przekazu słowa Bożego, o których pisze Paweł, czyli psalmów, śpiewów pochwalnych i pieśni duchownych („geistliche Lieder”). Te ostatnie, wypływające z serc miłujących Boga, traktujące o rzeczach duchowych, rozbrzmiewające ku rozbudzeniu ducha i odrodzeniu człowieka oraz będące miłe dla Bożych uszu, Botsack definiuje w kontraście do świeckich pieśni miłosnych („Bulen=Lieder”), którymi rozkoszują się serca pozbawione bogobojności i miłujące doczesność. Podkreśla on za apostołem Pawłem, że śpiew i muzyka duchowna rozbrzmiewać winny w chrześcijańskich sercach i mieć swoje źródło w ludzkim wnętrzu, nie zaś uchodzić bezowocnie w powietrze, powstawszy tylko w ludzkich ustach. Napomnienie to skierowane jest głównie do rodziców, którzy baczycy winni na repertuar śpiewów wykonywanych przez dzieci²⁷.

Poprzez punkt dziewiąty przedmowy jej autor, powołując się na patriarchów, zachęca głowy rodziny, aby były biskupami w swoich domostwach i starały się przyzwyczajać swoje dzieci i służbę do śpiewu oraz modlitwy poprzez odpowiednio sformułowane zasady panujące w domostwie²⁸. Niczemu innemu nie służy – jak podkreślono w punkcie dziesiątym – niniejszy zbiór, będący efektem pracy tak autora (Löisentina), jak i wydawcy (Rheteo). Stanowi on wyraz wdzięczności Bogu za wszelkie okazane im obu dobrodziejstwa oraz za dar złożony przez nich Panu w dziecięcej pokorze, wolny od dążenia do ludzkiej sławy, a mający służyć drogiej młodzieży. W szczególności służebną i pedagogiczną rolę odgrywać mają obecne w publikacji katechetyczne miedzioryty, które co do zakresu tożsame są z (bliżej nieokreślonym przez Botsacka) albumem norymberskim („auff dergleichen *Scopum* das Nürnbergische schöne Bilder Buch/ angerichtet worden”)²⁹. W dziele znajdziemy ponadto – jak dodaje autor przedmowy – urokliwe modlitwy pióra tak autora zbioru, jak i innych bogobojnych mężów:

²⁶ Ibidem, k. [10rec.–11ver.].

²⁷ Ibidem, k. [11ver.–12ver.].

²⁸ Ibidem, k. [12ver.–13rec.].

²⁹ Niewykluczone, że J. Botsack ma na myśli Lutrowe dzieło [*Enchiridion. Der kleine Catechismus*], Nürnberg: G. L. Fuhrmann 1612, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Theol.ev.cat.64, <http://digital.slob-dresden.de/id335159524> (4 V 2018). W rachubę wchodzić może również jedna z kolejnych jego edycji. Znajdziemy tutaj liczne, kolorowane drzeworyty, których motywika w wielu przypadkach odpowiada tej obecnej na miedziorytach u J. Löisentina. Zagadnienie to wymaga jednak odrębnych, szczegółowych badań. Za podpowiedź serdecznie dziękuję prof. dr hab. Grażynie Jurkowlaniec.

Auch ist keine Vhrsach anders zu urtheilen/ von dem *Authore* und *Col-lectore* gegenwertiges Büchleins/ und seinen *Zweg*/ so denn auch dessen *Verlegers*/ welche die *Erstlinge* seiner löblichen/ gründlich=gefasseten *Schriftgiesser*= und *Buchdrucker*=Kunst/ hiemit gleich zur *Danckbarkeit* [sic!]/ für die viele/ ihnen von *GOTT* erwiesenen *Wolthaten*/ demselben in *Kindlicher Demuht* auffopffern wollen/ denn sie beyderseits *GOTTes Ehre*/ hindan gesetzt/ einiges *Menschlichen Ruhms* (denn alleine *GOTTes Nahmen*/ alle *Ehr gebühret*)/ hiedurch zu suchen/ gefliessen/ und demnach mit dieser *Arbeit* der lieben *Jugend* dienen wollen/ absonderlich/ mit dem *Cathechistischen Kupfferstücken*/ zur *Belustigung* der *Jugend* angemeynet/ welche durch *Bilder* und *Gemehlde*/ nach ihrer *Maß*/ angefrischet wird/ auff dergleichen *Scopum* das *Nürnbergische schöne Bilder Buch*/ angerichtet worden. So sind auch in diesem *Büchlein*/ allerley schöne *Gebehte*/ vom *H[err]n Authore* eines theils/ anders *Theils* aber/ von anderen *GOTTseligen Männern*/ gestellet worden³⁰.

W jedenastym i ostatnim punkcie przedmowy zwrócono uwagę na obecność w publikacji psalmów Dawidowych oraz porannych i wieczornych pieśni („Geistreiche Abend= und Morgensegen”), których fundament stanowią modlitwy Johanna Habermanna, opatrzone rymami oraz notacją muzyczną. Zapis nutowy ma stanowić pomoc dla nauczycieli i preceptorów w domu i w szkole, a także zachęcać młodzież do kształcenia muzycznego. A mają go w zwyczaju uwzględniać – jak podkreśla Botsack w kontekście umuzycznień Habermannowych tekstów – kancjonały wydawane przez waldensów, a także przez pewnego duchownego nauczyciela z Hamburga³¹ i wielu innych. Przekazując życzenia w pierwszej osobie liczby mnogiej, Botsack wypowiada się zapewne w imieniu kierowanego przez siebie Ministerium Duchownego. Wyraża on nadzieję, że Bóg w tych trudnych wojennych czasach (będących skutkiem Potopu) zachowa swój Kościół i wierne Bogu miasto Gdańsk, otoczy je swoją opieką, a modlitwa i nauczanie nieustannie obecne w miejskich murach doprowadzą gród nad Motławą do wiecznego szczęścia w niebie:

³⁰ J. Botsack, op. cit., k. [13rec.–ver.].

³¹ Najprawdopodobniej chodzi tutaj o Johanna Balthasara Schuppa, pierwszego pastora kościoła św. Jakuba w Hamburgu, który w 1655 r. w tamtejszej oficynie Michaela Pfeiffera opublikował zbiór z poezją umuzycznioną przez Petera Meyera, muzyka rady miejskiej; zob. J. B. Schupp, P. Meyer, *Morgen= und Abendlieder. Mit neuen Melodeyen gezieret...*, Hamburg: M. Pfeiffer 1655, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. Slg Wernigerode Hb 1622; RISM A/I M 2491; DKL, 1655¹¹.

Es sind auch darin enthalten/ hertzliche Davids Psalmen/ D[octori] *Habermanni* Geistreiche Abend= und Morgensegen/ Reimweise gefas- set/ und auff Musicalische Noten gestellet/ (gleich wie der Art Gesang- bücher mit Noten die Waldenser/ Auch ein Geistl[icher] Lehrer zu Ham- burg/ und viele andere/ haben ausgehen lassen/[]) welche denn *Paedagogis* und Lehrmeister der Jugend zu Hauß und in den Schulen/ sie daraus zur Music anzuführen/ nicht unangenehm/ wie wir hoffen/ fallen las- sen. Dabey wir hertzlich wünschen/ GOTT wolle zu diesen betrübten Krieges=rüchtigen Zeiten/ seine wahre Kirch/ und diese getrewe Stadt Dantzig/ unter den getrewen Städten in Jsrael/ allergnädigst erhalten/ dieselbe väterlich beschirmen/ mit den AdellersFlügeln/ seiner Väterli- chen Beschirmung und Schatten/ beschatten/ schützen/ erreten/ darinnen umbgehen/ und aushelffen. Er wolle seine Wächter auff unseren Mauren bestellen/ die den gantzen Tag und die gantze Nacht/ (mit lehren und beten) nimmer still schweigen/ und die des HERRen gedenccken sollen/ biß daß Jerusalem (seine Kirche) gefertiget/ und gesetzt werde zum Lobe auff Erden/ und zum Preise/ im Himmel/ an dem grossen Tage seiner herrli- chen Erscheinung und Heimholung seiner Braut/ zur ewigen Hochzeit: Amen das werde wahr!³²

Podkreślić warto, że Botsack erudycyjnie wzbogacił tekst przed- mowy nie tylko blisko 70 odwołaniami do Biblii, lecz również odnie- sieniami do dzieł i myśli m.in. Haymo z Halberstadt, Jana Chryzo- stoma, Hieronima ze Strydonu, Sykstusa ze Sieny, Teodoreta z Cyru, Teofilakta Symokatty, Tertuliana, Anzelma z Canterbury i Augustyna z Hippony.

Jednym z niewielu źródeł przybliżających postać Joachima Löi- sentina, autora i pomysłodawcy zbioru *Christliche Hauszucht...*, jest dedykacja następująca po gratulatorium pióra Caspara Bartholdiego, kaznodziei kościoła Bożego Ciała w Gdańsku³³. Wynika z niej, że duchowny jest chrześniakiem adresata poezji („Seinem vielgeehr- ten Herrn Gevattern”). W liczącym 16 wersów utworze, wypeł- nionym pod względem wersyfikacyjnym aleksandrynem heroicznym, błogosławionym nazwano ten dom, w którym składa się ofiarę Bogu oraz wysławia śpiewem i modlitwą chwałę Pana rano i wie- czorem, przed i po spożyciu pokarmu. Owo domostwo przypomina autorowi wiersza kościół i jego mianem określa dom Löisentina, a to za sprawą przestrzeganych w nim zasad ze zbioru *Christliche*

³² J. Botsack, op. cit., k. [13ver.–14rec.].

³³ Zob. L. Rhesa, *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreußen angestellten Predigern*, Königsberg 1834, s. 69.

Hauszucht... W finałowych wersach Bartholdi wyraża nadzieję, że książeczka przyczyni się do pomnożenia Bożej chwały także w innych domostwach.

Drugie gratulatorium, znacznie dłuższe, bo liczące 44 zdominowane przez aleksandryna wersy, wyszło spod pióra Johanna Berga, teologa („der Heil[igen] Schrifft gefliß[enen]”) i przyjaciela Löisentina („seinem geehrten viel=günstigem Freunde”). W utworze mamy do czynienia z anagramem imienia i nazwiska adresata wiersza, układającym się w zwrot „So mit lehren ein Syrach”. Niniejszą frazą autor zbioru przepełnionego czystą nauką Kościoła i pieśniami, ukierunkowanego na nauczanie dyscypliny i wiary w domowym zaciszu oraz zawierającego stosowny w tym zakresie dorobek Lutra, Habermanna i innych pobożnych mężów sprzed lat, został przyrównany do Syracha, autora jednej z deuterokanonicznych ksiąg dydaktycznych.

Zasadniczą treść zbioru *Christliche Hauszucht...* podzielono na trzy części, przy czym kluczową z punktu widzenia koncepcji dzieła jest część pierwsza (s. 1–256). Obejmuje ona siedem rozdziałów odpowiadających kolejnym dniom tygodnia (począwszy od niedzieli), a na każdy z rozdziałów składa się sześć podrozdziałów tożsamy z poszczególnymi porami dnia (o poranku, w południe przed posiłkiem i po posiłku, wieczorem przed posiłkiem i po posiłku, a także przed wieczornym błogosławieństwem). Na każdy dzień tygodnia przewidziano odmawianie modlitw, śpiew pieśni, a także lekturę fragmentów Pisma Świętego (zob. tab. 1).

Analiza całości harmonogramu pozwala stwierdzić, że schemat każdego dnia obejmował odpowiednio: o poranku – śpiew pieśni, modlitwę (w tym Apostolskie Wyznanie wiary, Modlitwę Pańską, Lutrową *Precatio matutina* oraz Psalm 25) połączoną (oprócz niedzieli) z recytacją jednej z części *Małego katechizmu* Lutra, następnie lekturę rozdziałów Starego Testamentu, po czym (oprócz niedzieli) udanie się do pracy; w południe przed posiłkiem – śpiew pieśni i modlitwę (w tym *Oculi omnium* i Modlitwę Pańską); w południe po posiłku – modlitwę (w tym *Confitemini Domino*) i śpiew pieśni; wieczorem przed posiłkiem – śpiew pieśni i modlitwę (w tym *Oculi omnium* i Modlitwę Pańską); wieczorem po posiłku – modlitwę (w tym *Confitemini Domino*) i śpiew pieśni; przed wieczornym błogosławieństwem – lekturę rozdziałów ze starotestamentowych ksiąg prorockich i z Ewangelii, śpiew pieśni, a także modlitwę (w tym *Precatio Lutheri* i psalm pokutny, odmienny na każdy dzień), po czym udanie się na spoczynek. Dodatkowo na niedzielny poranek (lub w święto

Tabela 1. Struktura pierwszej części zbioru *Christliche Haußzucht...* z uwzględnieniem podziału na dni tygodnia, pory dnia i harmonogram przewidzianych na nie czynności. Kolejność tych ostatnich została zaznaczona numeracją w obrębie poszczególnych wierszy tabeli

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Niedziela	o poranku (s. 1–26) { 1 } („Am Sontage zu Morgens früe/ wenn man die Kleider angelegt/ und sich gewaschen”)	<i>Herr Gott dich loben wir/ Herr Gott wir dancken dir</i> { 2 } („singe man den Lob=Gesang <i>S. Ambrosii</i> und <i>Augustini</i> , durch <i>D. Martin Luthern</i> verdeutschet/ in seinem eignen Thon: wie folget”)	{ 3 } „Darnach bete man also”. { 5 } „und dann folgende Reimgebetlein gebetet”.	{ 4 } „Hierauff werde das Sontägliche Evangelium gelesen”. { 6 } „Nun lese man zwey Capittel aus den Büchern des Alten Testaments/ die Bibel von Anfang anzufangen/ und bis an die Propheten zu <i>continüiren</i> ”.
	w południe przed posiłkiem (s. 26–30) { 1 } („Sontags zu Mittage vor dem Benedicite”)	<i>ALLmächtiger gütiger Gott/ du ewiger Herr Zebaoth</i> { 2 } („singe man/ wie folget/ in seinem eigenen Thon”)	{ 3 } „Darnach bete man”.	
	w południe po posiłku (s. 31–38) { 1 } („Sontags Nach dem Essen”)	<i>GOTT sey gelobet und gebenedeyet/ der uns selber hat gespeiset</i> { 4 } („Hierauff singe man den folgenden DanckPsalm in seinem eigenen Thon/ wie folget”)	{ 2 } „bete man wie folget”. { 3 } „Darauff bete jedes Kind einen sonderlichen Spruch Lateinisch und Deutsch so sich auff das Son: oder Festtägliche Evangelium schicket”.	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 38–40) { 1 } („Sontags vor der Abendmahlzeit ”)	<i>ALLer Augen auff dich/ O HERre warten/ und du gibst ihnen Speiß nach ihrer Arte</i> { 2 } („singe man. Jm Thon. Dancket dem HERren. etc.”)	{ 3 } „Hierauff bete man wie oben pag. 28. 29. 30.”	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Niedziela	wieczorem po posiłku (s. 41–46) { 1 } („Nach der AbendtMahlzeit”)	<i>NUn lob mein Seel den HERren/ was in mir ist den Namen sein</i> { 3 } („Darauff singe man wie folget. In seinem eigenen Thon/ etc.”)	{ 2 } „bete man wie pag. 31. 32. 33. & seq: zu finden”.	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 47–56) { 1 } („Sontags vor dem Abend=Seegen”)	<i>JN dich hab ich gehoffet/ HErr/ hilf daß ich nicht zu schanden werd</i> { 3 } („Darnach singe man: in seinem eigenen Thon: wie folget”)	{ 4 } „Hierauff bete man also”. { 5 } Hierauff lege man sich zur Ruhe/ mit wiederholten Seegen”. { 6 } Vnd mit folgenden Seufftzerlein sanfft eingeschlaffen”.	{ 2 } „lese man zwey Capittel aus den Büchern der Propheten und dem Newen Testament/ wie vor gedacht”.
Poniedziałek	o poranku (s. 57–73) { 1 } („Montags Zu Morgensfrühe”)	<i>Jch danck dir/ lieber Herre/ dz du mich hast bewahrt</i> { 2 } („singe man/ in seinem eigenen Thon”)	{ 3 } Darauff bete man deß H. <i>Athanasii</i> und Christliche Glaubens Bekentnüß etc. wie oben pag. 13 & seq: zu finden”. { 4 } „Nach dem 25 Psalm aber/ lasse man die Kinder sprechen das erste Hauptstücke aus dem <i>Catechismo Lutheri</i> , nemlich die H. Zehen Gebott/ mit der Auslegung/ und dann die folgende Gebettlein/ wie sie nach einander biß zum Ende am Sontage veerzichnet zu finden”.	{ 5 } „Darnach lese man die Capittel aus dem Alten Testament/ wie pag. 22. gedacht/ und alsdann ein jeglicher an seine Arbeit gegangen”.
	w południe przed posiłkiem (s. 74–76) { 1 } („Montags zu Mittage vor dem Benedicite”)	<i>Dich bitt’n wir deine Kinder/ O Vater HERR GOTT</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: HERR CHRIST der einig Gottes Sohn/ etc.”)	{ 3 } „Hierauff bete man die Gebete so am Sontag vor der Mahlzeit zu finden. <i>Oculi omnium</i> &c. pag. 28. 29. und 30.”	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Poniedziałek	w południe po posiłku (s. 76–79) { 1 } („Montags nach dem MittagsEssen”)	<i>Dancket dem HErrn/ denn Er ist sehr freundlich</i> { 3 } („Hiernach singe man in seinem eigenen Thon/ wie folget”)	{ 2 } „bete man abermahln die Gebete am Sontage zu finden. <i>Confitemini &c.</i> Dancket dem HErrn/ denn &c. pag. 31. 32. und 33.”).	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 79–81) { 1 } („Montags vor der Abendmahlzeit”)	<i>Bescher uns/ HErr/ das täglich Brodt/ für Tewrung und für Hungersnoht</i> { 2 } („singe man/ Jm seinem eigenen Thon”)	{ 3 } „Darnach werden gebetet die Gebetein Vormittage/ wie oben pag. 28. & seqq. verzeichnet stehen”.	
	wieczorem po posiłku (s. 82–86) { 1 } („Montags nach der Abendmahlzeit”)	<i>Singen wir/ aus Hertzengrund/ Loben GOtt mit unserm Mund</i> { 3 } („Darnach singe man/ in seinem eigenen Thon/ oder im Thon: Da Christus geboren war”)	{ 2 } „bete man ebenmeßig/ die Gebetein wie nach Mittage pag. 31. 32. u. 33.”	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 86–92) { 1 } („Montags vor dem Abendsegen”)	<i>DJe Sonn verbirget ihren Schein/ der Tag hat sich geneiget</i> { 3 } („Darnach singe man wie folget/ Jm Thon: Sie ist mir lieb/ die werthe Magd/ etc.”)	{ 4 } „Hierauff bete man/ wie oben pag. 50. und 51. gefunden wird alle Gebetein/ bis an den ersten Buß=Psalm/ an statt dessen aber den andern BußPsalm/ so in der Zahl der 32. ist/ wie folget”. { 5 } Darnach die folgende Reim=Gebetein pag. 52. 53. 54. 55. und 56.”	{ 2 } „lese man die Capittel aus den Propheten und Newen Testament/ wie oben gedacht”.

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Wtorek	o poranku (s. 93–103) { 1 } („Dingstags/ zu Morgensfrühe“)	<i>Aus meines Hertzen grunde / sag ich dir Lob und Danck</i> { 2 } („singe man also/ in seinem eigenen Thon: wie folget“)	{ 3 } „Darauf bete man wie oben pag. 13. & seq. stehet. Nach dem 25. Psalm aber werde das Ander Hauptstücke aus dem <i>Catechismo Lutheri recitiret/</i> Nemlich/ die drey Haupt=Artickel unsers Christlichen Glaubens/ mit der Auslegung“. { 4 } „Vnd denn die Gebehete/ von pag. 17. biß. 22. <i>inclusivè</i> “.	{ 5 } „nebenst den Capitteln aus dem Alten Testament/ wie pag. 22. angezogen/ gelesen. Vnd damit frölich an die Arbeit gegangen“.
	w południe przed posiłkiem (s. 103–106) { 1 } („Dingstags/ Vor der MittagsMahlzeit“)	<i>Großmächtiger ewiger Gott/ du schuffest nach deinm besten Raht</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Allmächtiger/ gütiger Gott/ etc. fol. 26. und 27. wie folget“)	{ 3 } „Hierauf bete man die Gebehete so am Sonntag vor der Mahlzeit zu finden/ pag. 28. 29. und 30.“	
	w południe po posiłku (s. 106–110) { 1 } („Dingstags/ Nach der MittagsMahlzeit“)	<i>O Gott/ wir dancken/ deiner Gütl/ durch Christum unsern HERren</i> { 3 } („Darauff singe man Jn seinem eigenen Thon/ wie folget“)	{ 2 } „bete man die Gebetelein pag. 31. & seq. verzeichnet“.	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 111–113) { 1 } („Dingstags/ Vor der Abend=Mahlzeit“)	<i>Herr Gott Vater/ im Himmelreich/ wir/ deine Kinder/ allzugleich</i> { 2 } („singe man: Jm Thon: Erhalt uns HERR bey deinem Wort/ etc.“)	{ 3 } „Darnach bete man/ wie pag. 28. & v. gedacht“.	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Wtorek	wieczorem po posiłku (s. 113–117) { 1 } („Dingstags/ Nach der AbendMahlzeit”)	<i>NUn last uns/ Gott den HERren/ dancksagen/ und ihn ehren</i> { 3 } („Darauff singe man/ in seinem eigenen Thon/ wie folget”)	{ 2 } „bete man wie oben pag. 31. etc. stehet”.	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 117–123) { 1 } („Dingstags/ Vor dem Abendsegen”)	<i>Der Tag hat/ sich geneiget/ die Nacht/ itzt/ herfür gabt</i> { 3 } („Darauff singe man in seinem eignen Thon/ wie folget”)	{ 4 } „Darnach bete man wie oben pag. 50. und 51. Nach dem Geistlichen Glaubens=Bekänntniß/ aber den 3. BußPsalm/ welcher an der Zahl der 38. ist”. { 5 } „Darnach die Reimgebetlein pag. 52. 53. 54. 55. und 56.”	{ 2 } „lese man die Capittel aus den Propheten und Newen Testament/ wie oben berührt”.
Środa	o poranku (s. 124–136) { 1 } („Mittwochens/ Zu morgens frühe”)	<i>JCh danck dir schon/ durch deinen Sobn/ O Gott/ für deine Güte</i> { 2 } („singe man in seinem eig'nen Thon/ wie folget”)	{ 3 } „Darauff bete man die Gebetein pag. 13. & seqq. zu finden/ und nach dem 25. Psalm lasse man die Kinder sprechen/ das dritte Hauptstücke aus dem Catechismo Lutheri/ nemblich/ das Gebet des HERREN/ Vater unser/ etc. Mit der Auslegung”. { 4 } „Vnd dann die drauff folgende Reimgebetlein”.	{ 5 } „Darnach lese man die Capittel aus dem Alten Testament/ und alsdann fröhlich ein jeglicher an seine Arbeit gegangen”.
	w południe przed posiłkiem (s. 137–139) { 1 } („Mittwochens/ Zu Mittage/ vor dem <i>Benedicite</i> ”)	<i>AUs reicher/ milder Güt/ und lauter Wolthat</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Dancket dem HERren/ etc. fol. 77.”)	{ 3 } „Nach diesem bete man wie oben pag. 28. 29. und 30.”	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Środa	w południe po posiłku (s. 139–142) { 1 } („Mittwochs/ Nach der Mittagsmahlzeit”)	<i>HErr Gott/ nu sey gepreiset/ wir sag'n dir großen Danck</i> { 3 } („Darnach singe man/ im Th: HErr Christ der einig GottesSohn/ etc.”)	{ 2 } „bete man die Gebetlein pag. 31. & seq. aufgezeichnet”.	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 143–146) { 1 } („Mittwochs. Vor dem AbendEssen”)	<i>Gott Vater/ Sohn/ heil'ger Geist/ O/ unser ew'ger Gott</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Der Tag hat sich geneigt: fol. 118.”)	{ 3 } „Darnach bete man wie pag. 28. 29. und 30. beschrieben”.	
	wieczorem po posiłku (s. 146–151) { 1 } („Mittwochs/ Nach der AbendMahlzeit”)	<i>VOn Gott wil ich nicht lassen/ denn er leßt nicht von mir</i> { 3 } („Darauff singe man im Thon: Helfft mir GottsGüte preisen/ etc.”)	{ 2 } „bete man wie pag. 31. & seq.”	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 151–158) { 1 } („Mittwochs/ vor dem Abendsegen)	<i>Jch sag/ Gott meinem HErrn/ Allzeit/ Lob/ Preiß/ und Danck</i> { 3 } („Darauff singe man im Thon: Aus meines HertenGrunde/ etc. fol. 93.”)	{ 4 } „Darnach bete man wie oben pag. 50. und 51. aufgezeichnet/ und nach dem Christlichen Glauben/ den 4. Bußpsalm/ welcher an der Zahl/ der 51. ist”. { 5 } „Darnach pag. 52. und folgende Reimgebetlein biß pag. 56.”	{ 2 } „lese man die Capittel aus den Propheten/ und Newen Testament/ wie oben gedacht”.

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Czwartek	o poranku (s. 158–165) { 1 } („Donnerstags/ Zu Morgens früh“)	<i>Der Tag vertreib̄t die finst̄re Nacht/ O Christen/ seyd munter/ und wacht</i> { 2 } („singe man in seinem eignen Thon: Der Tag vertreibt die finstre Nacht/ wie folget“)	{ 3 } „Darnach bete man wie oben pag. 13. & seq. zu finden. Nachdem 25. Psalm aber werde das 4. Hauptstücke unserer Christlichen Lehre/ aus dem Catechismo Lutheri/ nemlich das Sacrament der H. Tauffe recitiret“. { 4 } „Nach diesem die Gebete von pag. 17. biß 22.“	{ 5 } „und dann die Capittel aus dem Alten Testament wie pag. 22. gedacht/ gelesen. Hierauff frölich ein jeglicher an seine Arbeit gegangen“.
	w południe przed posiłkiem (s. 166–168) { 1 } („Donnerstags/ Vor der MittagsMahlzeit“)	<i>ZWey Ding/ ô HErr/ bitt ich/ von dir/ die wollest du nicht weigern mir</i> { 2 } („singe man/ in seinem eignen Thon: wie folget“)	{ 3 } „Nach diesem bete man wie pag. 28. 29. und 30. auffgeschrieben“.	
	w południe po posiłku (s. 169–173) { 1 } („Donnerstages/ Nach der Mittags=Mahlzeit“)	<i>DEm Vater/ dort oben/ wollen wir nun loben</i> { 3 } („Darauff singe man/ in seinem eignen Th: wie folget“)	{ 2 } „bete man wie pag. 31. & seq. zu finden“.	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 173–176) { 1 } („Donnestages/ Vor der Abendmahlzeit“)	<i>Es wolt uns GOtt genädig seyn/ Und seinen Segen geben</i> { 2 } („singe man/ in seinem eig'nen Thon: wie folget“)		
	wieczorem po posiłku (s. 177–181) { 1 } („Donnerstages/ Nach der Abendmahlzeit“)	<i>LObet den Herren/ Denn er ist sehr freundlich</i> { 3 } („Hierauff singe man in seinem eignen Thon/ wie folget“)	{ 2 } „bete man wie oben pag. 31. &c. zu ersehen“.	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Czwartek	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 181–187) { 1 } („Donnerstages/ Vor dem Abendsegen”)	<i>Christ/ der du bist der helle Tag/ für dir die Nacht nicht bleiben mag</i> { 3 } („Darauff singe man in seinem eigenen Thon: wie folget”)	{ 4 } „Darnach bete man wie oben <i>pag. 50. & seq.</i> verzeichnet. Nach dem Christlichen Glaubens=Bekänntniß/ aber den 5. Bußpsalm/ welcher an der Zahl ist der 102. wie folget”. { 5 } „Darnach die folgende Reimgebetlein <i>pag. 52. 53. 54. 55. und 56.</i> ”	{ 2 } „lese man die Capittel aus den Propheten und Newen Testament”.
Piątek	o poranku (s. 188–195) { 1 } („Freytags/ vor dem Morgensegen”)	<i>O Christe/ Morgensterne/ Erleucht’ mich edler Hort</i> { 2 } („singe man in seinem eigenen Th: wie folget”)	{ 3 } „Darauff bete man wie <i>pag. 13. & seqq.</i> stehet. Nach dem 25. Psal. aber/ werde das fünffte Hauptstücke/ aus dem Catechismo Lutheri <i>recitiret</i> , wie folget: [Das Sacrament des Altars]”. { 4 } „Darnach die Reimgebeth von <i>pag. 17. biß 22. inclusivè</i> ”.	{ 5 } „nebenst den Capitteln aus dem alten Testament/ wie oben <i>pag. 22.</i> angezogen/ gelesen/ und alsdann ein jeglicher mit Freuden an seine Arbeit gegangen”.
	w południe przed posiłkiem (s. 196–198) { 1 } („Freytags/ Vor der Mittags=Mahlzeit”)	<i>Vater/ im höchsten Throne/ der du/ durch deinen Sohne</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Nun lass’t uns Gott den HERren/ etc. <i>fol. 114.</i> ”)	{ 3 } „Nach diesem bete man wie <i>pag. 28. 29. und 30.</i> aufgeschrieben”.	
	w południe po posiłku (s. 199–201) { 1 } („Freytages/ Nach der Mittags=Mahlzeit”)	<i>Herr Gott/ wir sag’n dir/ Lob und Danck/ für deine vätrlich Speiß und Tranck</i> { 3 } („Darauff singe man im Thon: Allmächtiger Gütiger Gott/ <i>fol. 26. 27.</i> ”)	{ 2 } „bete man/ wie oben <i>pag. 31. & seqq.</i> berührt”.	

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Piątek	wieczorem przed posiłkiem (s. 202–205) { 1 } („Freytags/ vor der Abendmahlzeit”)	<i>Gott Vater/ der du/ durch dein’n Sohn in der wüstel fünff tausent Mann</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Bescher uns HErr/ das tagliche Brod/ etc. fol. 79.”)	{ 3 } „Darauff behte man wie pag. 28. 29. und 30. verzeichnet stehet”.	
	wieczorem po posiłku (s. 205–208) { 1 } („Freytages/ Nach der Abendmahlzeit”)	<i>Danckt dem Herrn heut und allezeit/ groß ist sein Güt/ und Mildigkeit</i> { 3 } („Darauff singe man/ in seinem eig’nen Th: wie folget”)	{ 2 } „behte man/ wie oben pag. 31. & seqq. auffgeschrieben”.	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 209–213) { 1 } („Freytages/ Vor dem Abendsegen”)	<i>Christe der du bist Tag und Licht/ für dir ist Herr verborgen nicht</i> { 3 } („Darauff singe man wie folget in seinem eig’nen Thon”)	{ 4 } „Hiernach bete man wie pag. 50. & seqq. geschrieben/ nachdem Christlichen GlaubensBekänntniß aber den 6. Bußpsalm/ an der Zahl den 130. welcher also lautet”. { 5 } „Darnach die folgende Reimgebetlein pag. 52. & seqq. biß pag. 56.”	{ 2 } „lese man die Capittel aus den Propheten und Newen Testament wie vor gedacht”.
Sobota	o poranku (s. 213–227) { 1 } („Sonabends/ zu morgens frühe”)	<i>Jch danck dir fast/ Gott Vater Güt</i> { 2 } („singe man in seinem eig’nen Thon”)	{ 3 } „Darauff bete man wie pag. 13. & seqq. zu finden. Nach dem 25. Psalm aber werden die Fragstücke sampt der Beichte/ die Kinder gefragt/ darnach die ReimGebett”	{ 4 } „und die Capittel aus dem alten Testament/ wie oben angezogen/ gelesen/ und alsdann mit Frewden an das Werck seines Beruffs gegangen”.

Dzień tygodnia	Pora dnia	Śpiew	Modlitwa	Czytanie
Sobota	w południe przed posiłkiem (s. 227–229) { 1 } („Sonnabends Vor der Mittags Mahlzeit”)	<i>GEseg'n uns HErr die Gaben dein/ Die Speiß laß unser Nabrung seyn</i> { 2 } („singe man Jm Thon: Erhalt uns HErr bey deinem Wort etc.”)	{ 3 } „Darauff bete man wie pag. 28. 29. und 30. auffgezeichnet”.	
	w południe po posiłku (s. 229–234) { 1 } („Sonnabendts Nach der MittagsMahlzeit”)	<i>Verley uns Frieden/ gnädiglich/ HErr GOtt/ zu unsern Zeiten</i> { 3 } („Darauff singe man/ in seinem eigenen Thon/ wie folget”)	{ 2 } „bete man wie pag. 31. <i>etc. sequent:</i> zufinden”.	
	wieczorem przed posiłkiem (s. 235–237) { 1 } („Sonnabends Vor der AbendMahlzeit”)	<i>SEy Lob/ und Ehr/ mit hobem Preiß/ Umb dieser Wolthat willen</i> { 2 } („singe man/ Jm Thon: Es ist das Heill uns kommen her etc.”)	{ 3 } „Darnach bete man/ wie pag. 28. <i>etc.</i> gedacht”.	
	wieczorem po posiłku (s. 238–250) { 1 } („Sonnabendts/ nach der Abend=Mahlzeit”)	<i>Meine Seel/ erhebet den HErren/ Und mein Geist/ frewet sich Gottes meines Heylandes</i> { 3 } („Darnach singe man in seinem eigenen Thon: wie folget”)	{ 2 } „bete man wie pag. 31. <i>etc.</i> stehet”.	
	przed wieczornym błogosławieństwem (s. 250–256) { 1 } („Sonnabendts/ Vor dem Abendsegen”)	<i>Jeh danck' dir/ Gott/ für all' Wolthat/ daß du auch mich hast/ gnädiglich</i> („Darauff werde gesungen in seinem eignen Thon/ Wie folget/ etc.”)	{ 4 } „Hierauff bete man wie pag. 50. Nach dem Christlichen Glauben aber den 7. Bußpsalm/ an der Zahl den 143. wie folget”. { 5 } „Hiernach die Gebehte so pag. 52. anfangen biß pag. 53. [poprawnie: 56.]”.	{ 2 } „lese man die Capitel aus den Propheten und Newen Testament”.

duże, całodzienne³⁴) przewidziano czytanie Ewangelii wynikającej z porządku roku liturgicznego, a po południowym posiłku zobowiązywano dzieci do modlitwy cytatem z niedzielnej lub świątecznej Ewangelii, zarówno po łacinie, jak i po niemiecku.

Każdej z sześciu pór dnia przyporządkowana została jedna pieśń, a więc cały tydzień uwzględniał śpiew 42 utworów. Repertuar obejmował zasadniczo program klasyczny (z punktu widzenia połowy XVII stulecia), a więc pieśni doby reformacji (pióra m.in. Nicolausa Boyego, Johanna Gramanna, Nicolausa Hermana, Johanna Kolrossa, Marcina Lutra, Johanna Mathesiusa, Michaela Weißego, szwenkfeldysty Adama Reißnera) i okresu luterańskiej odpowiedzi na kontrreformację (autorstwa m.in. Paula Ebera, Bartholomäusa Gesiusa, Ludwiga Helmbolda, Nikolausa Selneckera, Cyriacusa Spangenbergą). Jeśli porównamy ów zestaw pieśni z repertuarem ostatniego autoryzowanego przez Lutra kancjonału, czyli opublikowanego w 1545 r. w lipskiej oficynie Valentina Babsta³⁵, to okaże się, że pokrywają się one w 30%, co jednak stanowi zaledwie 8% wspomnianego szesnastowiecznego druku. Nieco większy odsetek, bo 47,6% repertuaru, jest tożsamy z popularną w drugiej połowie XVI w. i inspirującą dla wielu późniejszych wydawców edycją frankfurckiego kancjonału Johanna Eichorna z 1567 r. w jej poszerzonej odsłonie³⁶ (stanowi to 11,4% tej ostatniej publikacji).

Repertuar modlitw był przez cały tydzień niezmienny, tak więc w poszczególnych dniach odwoływano się do tekstów niedzielnych przez podanie odpowiednich numerów stron. Poza kanonicznymi tekstami modlitewnymi, z których część zapisano w wersji łacińskiej i niemieckojęzycznej, znajdziemy tu również liczne modlitwy wierszowane, w tym napisane przez samego Löisentina (oznaczone inicjałami

³⁴ Wykaz wspomnianych świąt wraz z omówieniem zob. E. Kizik, *A dzień święty będzieś święcił. Dyscyplinowanie zachowań religijnych w ewangelickim Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, red. J. Iluk, D. Mariańska, Gdańsk 1997, s. 83–84.

³⁵ Zob. jedno z kolejnych wydań: [I:] *Geystliche Lieder. Mit einer neuen Vorrede/ D. M. Luth.*, [II:] *Psalmen vnd Geistliche lieder/ welche von frommen Christen gemacht vnd zusammen gelesen sind. Auffß neue vbersehen/ gebessert vnd gemehret*, Leipzig: V. Babst (Erben) 1567, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. Ts 250 (1), Ts 250 (2); DKL, 1567⁰⁶.

³⁶ Zob. jedno z kolejnych wydań: *Geistliche Lieder/ D. Mart. Luth. vnd anderer frommen Christen/ nach Ordnung der Jarzeit/ mit Collecten vnd Gebeten*, Franckfurt an der Oder: J. Eichorn 1575, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. H: J 82.8° Helmst. (3).

jego imienia i nazwiska). Istotny komponent podrzędziałów poranych od poniedziałku do piątku stanowiła treść poszczególnych części *Małego katechizmu* Lutra (w poniedziałek – Dziesięcioro Przykazań, we wtorek – Skład Wiary, w środę – Modlitwa Pańska, w czwartek – Sakrament Chrztu Świętego, w piątek – Sakrament Ołtarza), przeznaczonych do recytacji przez dzieci i młodzież. Na sobotę przewidziano odpytywanie z 59 zagadnień ogólnie dotyczących wiary oraz zawierających pouczenie w kwestii spowiedzi. Pochodzące z *Małego katechizmu* treści unaoczniono 24 ilustracjami wykonanymi techniką miedziorytu, miały one uatrakcyjnić młodszym chrześcijanom naukę katechetycznych treści i poprzez wizualizację ułatwiać ich zapamiętywanie. W podrzędziale niedzielnym znajdziemy ponadto czterostroficową instrukcję (s. 23–26) podpowiadającą, w jaki sposób należy czytać Pismo Święte, aby jego lekturę ukończyć w ciągu jednego roku. Przypomnijmy, że zapowiedź owego komponentu dzieła pojawia się już na poziomie intytulacji zbioru.

Celem poszerzenia repertuaru pieśniowego do pierwszej części zbioru dołączono dwie kolejne. W części drugiej (*Der ander Theil*, s. 257–330) odnajdziemy, jak wynika z poprzedzającego ją nagłówek, pieśni stanowiące poetycką, zrewidowaną wersję modlitw Johanna Habermanna z jego *Christliche Gebeth für allerley Not und Stende der gantzen Christenheit außgeteilet auf alle Tage in der Woche zu sprechen...* (Norymberga 1567) z 1652 r. („Allhie folgen noch andere tägliche Morgen= und Abendgesänge/ aus des sehligen H[errn] *Doctoris* Johannis Habermanni wochentlichen Gebetbüchlein/ in Teutsche Verß versetzt und verbessert Anno 1652”). Zawarto tutaj siedem utworów przeznaczonych do śpiewania w poszczególne dni tygodnia o poranku, a także siedem przewidzianych do wykonania wieczorem (zob. odpowiednio nr. 1–7 i 8–14 w tab. 2).

Część trzecią (*Der dritte Theil*, s. 331–376) wypełniono dziewięcioma utworami, na które składają się dwie pieśni poranne, trzy stółowe i cztery wieczorne (zob. nr. 1–2, 3–5 i 6–9 w tab. 3). W myśl nagłówek mamy tutaj do czynienia po części z hymnami przejętymi z dawnych kancjonałów, a po części z pieśniami pochodzącymi z popularnego wówczas zbioru *Himmlische Lieder* z lat 1641–1642, z tekstami Johanna Rista i muzyką Johanna Schopa³⁷, wydanego

³⁷ J. Rist, J. Schop, *Himmlische Lieder (1641/42)*, hrsg., komm. von J. A. Steiger, kritische Edition des Notentextes von K. Küster, Berlin 2012, s. 75–81, 435–440, 238–242; zob. RISM A/I S 2074, S 2079, S 2084, S 2088, S 2092.

Tabela 2. Struktura drugiej części zbioru *Christliche Hauszucht...* z uwzględnieniem pór dnia i incypitów tekstowych pieśni

Lp.	Dzień tygodnia	Pora dnia	Incipit tekstu pieśni
1.	niedziela	poranek (s. 257–261) („Morgengesang am Sonntag/ Jm Thon: Vater unser im Himmelreich/ etc.”)	<i>HJmlischer Vater starcker HErr/ Dir sey gesagt Lob/ Preiß und Ehr</i>
2.		wieczór (s. 262–267) („Abendgesang am Sonntag/ Jm Thon: An WasserFlüssen Babylon/ etc.”)	<i>Ewiger Gott zu dieser Stund/ Jch meine Händ' erbebe</i>
3.	poniedziałek	poranek (s. 267–273) („Morgengesang am Montag/ Jm Thon: Nun Lob mein' Seel' den HERren/ etc.”)	<i>Jch preiß dich Gott mein'n HERren/ Erhöb' allzeit den Namen dein</i>
4.		wieczór (s. 274–277) („Abendgesang am Montag/ Jm Th: Wo Gott der HErr nicht bey uns helt/ etc.”)	<i>O Lebendiger Gott und Herr/ ein Vater aller Frommen</i>
5.	wtorek	poranek (s. 278–282) („Morgengesang auff den Dienstag/ Jm Th: O HErr' Gott/ dein Göttlich'swort/ etc.”)	<i>Gelob't sey Gott/ der Schöpffer mein/ Sein Nahm' gelob't sol werden</i>
6.		wieczór (s. 283–288) („Abendsegen am Diengstag/ Jm Thon: Was mein GOtt wil/ daß gescheh'/ etc.”)	<i>DEs Tags schrey' ich zu dir mein Gott/ und Vater aller Frommen</i>
7.	środa	poranek (s. 289–293) („Morgengesang am Mittwoch/ Jm Thon: Ach GOtt vom Himmel sieh' darein/ etc.”)	<i>All' Creatur'n Gott vater mein/ obn' unterlaß dich preisen</i>
8.		wieczór (s. 294–299) („Abendsegen am Mitwoch/ Jm Thon: Durch Adams Fall ist gantz verderbt/ etc.”)	<i>O Heilige Dreyfaltigkeit/ Jn einm' Göttlichen Wesen</i>
9.	czwartek	poranek (s. 300–304) („Morgengesang am Donnerstage/ Jm Thon: Wer' GOtt nicht mit uns diese Zeit/ etc.”)	<i>Ein wahres Liecht/ ein heller Glantz/ bistu Herr' meine Wonne</i>
10.		wieczór (s. 305–309) („Abendgesang am Donnerstag/ Jm Thon: Nun frew't euch lieben Christen g'mein/ etc.”)	<i>Den Gott Vater durch Jesu Christ/ Jm heil'gen Geist hoch oben</i>
11.	piątek	poranek (s. 310–314) („Morgengesang auff den Freytag/ Jm Thon: Jn dich hab' ich gehoffet HERR/ etc.”)	<i>Gebenedey't sey mein Schöpffer/ gebenedey't sey mein Helfffer</i>
12.		wieczór (s. 315–319) („Abendgesang am Freytag/ Jm Thon: Aus tieffer Noht schrey ich zu dir/ etc.”)	<i>Gelob't sey Gott/ der Wunder thut/ im Himmel und auff Erden</i>
13.	sobota	poranek (s. 320–324) („Morgengesang am Sonnabend/ Jm Th: HErr Christ der einig' Gottes Sohn/ etc.”)	<i>Zu dir will ich erbeben/ O Gott/ mein G'müht all'zeit</i>
14.		wieczór (s. 325–330) („Abendgesang am Sonnabend/ Jm Thon: Was mein Gott wil/ das g'scheh' allzeit etc.”)	<i>LOb sey dir unsterblicher GOTT/ Jch dancke deiner Güte</i>

w Lüneburgu u Sternów (jedna poranna, jedna po posiłku i jedna wieczorna, zob. nr. 2–3, 6 w tab. 3). Wszystkie te utwory są przeznaczone, jak podkreślono, do śpiewania na chwałę Bożą w niedzielę („*Folgen noch andere Morgen= vor= und nach dem Essen übliche/ auch Abendgesänge/ theil's aus alten Gesangbüchern/ theil's auch aus des Hn. Ristij himmlischen Liedern/ hieher getragen/ Und dem HERren unsern GOtt am Sontag/ weil derselbe ohne das Jhme heilig seyn sol/ zun Ehren zugebrauchen. Anno 1652*”). Tę ostatnią część zamknięto dodatkiem stanowiącym – zgodnie z nagłówkiem – nabożne serca westchnienie („*Ein andächtiges Hertz=Seufftzerlein/ zur Zugabe*”), a będącym nieco poszerzonym tekstem pieśni *Laß' mich dein seyn und bleiben* Nikolausa Selneccera.

Tabela 3. Struktura trzeciej części zbioru *Christliche Hauszucht...* z uwzględnieniem pór dnia i incypitów tekstowych pieśni

Lp.	Pora dnia	Incipit tekstu pieśni
1.	poranek (s. 331–334) („Ein Morgen=Gesangk”)	<i>Das walt du liebster JESu Christ/ Der du mein Schirm und Schutzherr bist</i>
2.	poranek (s. 335–341) („Ein ander Morgengesang”)	<i>GOtt der bu selber bist das Liecht/ des Güt' und Trewe stirbet nicht</i>
3.	po posiłku (s. 342–348) („Ein Dancklied nach dem Essen”)	<i>Nun lobet alle Gott/ den HERren Zebaoth</i>
4.	po posiłku (s. 349–352) („Das Vater Vnser/ etc.”)	<i>Du hast uns lieber HERr/ all' heissen beten</i>
5.	po posiłku (s. 353–358) („Noch ein Dancklied nach dem Essen”)	<i>HErtzlieber GOTT/ getreuer Hirt/ unser reicher gutthät'ger Wirth</i>
6.	wieczór (s. 359–365) („Ein Abendgesang”)	<i>Werde munter mein Gemüthel/ und ihr Sinne geh't herfür</i>
7.	wieczór (s. 366–368) („Ein ander Abendgesang”)	<i>DEs Morgens/ wen ich früh' auffsteh' und des Abends zu Bette geh'</i>
8.	wieczór (s. 369–372) („Noch ein Abendgesang”)	<i>WJr dancken dir HERR' Jesu Christ/ der du unser Erlöser bist</i>
9.	wieczór (s. 373–376) („Noch ein Abendgesang”)	<i>JESu/ du liebster Heyland mein/ Jtzt geh' ich in mein Kämmerlein</i>

W kwestii sposobu prezentacji pieśni podkreślić należy, że wszystkie 65 utworów zawartych w trzech częściach zbioru zostało – poza dodatkiem – opatrzonych notacją muzyczną (zob. il. 3). Układ czterogłosowy z sopranem (dyskantem), altem, tenorem i basem dawał możliwość urozmaiconej prezentacji kompozycji tak w warunkach domowych (w przestrzeni prywatnej, a więc przy zaangażowaniu

74

Montags zu Mittage vor dem Benedi-
cite singe man / Im Thon: HErr Christ
der einig Gottes Sohn / 2c.

Disc:

Dich bitt'n wir deine Kinder / O Vater HErr Gott /
Mach unser Sorgen minder / gib uns das täglich' Brott /

Erhalt uns unser Leben / das du uns hast gegeben /

bis wir jens erben dort.

Alt:

Dich bitt'n wir deine Kinder / O Vater HErr Gott /
Mach unser Sorgen minder / gib uns das täglich' Brott /

Erhalt uns unser Leben / das du uns hast gegeben /

bis wir jens erben dort.

Gesegne

członków rodziny), jak i szkolnych (w przestrzeni edukacyjno-publicznej, przy współudziale uczniów). Podkreślić należy, że uwzględnienie dyszkantu w obsadzie utworów umożliwiało włączenie do śpiewu młodszych domowników i żeńską część rodziny. Zgodnie z ówczesną praktyką wykonawczą w rachubę wchodziło także zastępowanie wybranych głosów instrumentami, co również zapobiegało monotoności prezentacji.

Układ tekstu utworów, poza tekstem pierwszej strofy tradycyjnie obecnym pod notacją muzyczną, obrazuje strukturę wersyfikacyjną pieśni. Odzwierciedlone w ten sposób zostały układ rymów i metryka wersów, co w konsekwencji ułatwiało wykonawcom śpiew. Poza adnotacją w pierwszej pieśni, że mamy tutaj do czynienia z Lutrowym zniemczeniem hymnu *Te Deum laudamus* („singe man den Lob=Gesang *S. Ambrosii* und *Augustini*, durch *D. Martin Luthern* verdeutschet”), na próżno szukać w zbiorze informacji o autorach utworów. Wskazówki informujące o tym, na którą melodię należy śpiewać tekst, umieszczono w nagłówkach poprzedzających pieśni i przeznaczono głównie dla osób niezaznajomionych z notacją muzyczną.

***

Osobiste doświadczenia Joachima Löisentina w zakresie wychowywania własnych dzieci w duchu chrześcijańskim pozwoliły temu pochodzącemu ze Słupska prawnikowi opracować w 1624 r. koncepcję, która w zaktualizowanej formie z jednej strony wykorzystywała uznane wzory kształtujące „nawyki” luteriańskiej codzienności, jak *Mały katechizm* Lutra czy *Christliche Gebeth für allerley Not und Stende der gantzen Christenheit außgeteilet auf alle Tage in der Woche zu sprechen...* Habermanna, z drugiej zaś – jak wykazano – stanowiła autorski i sprawdzony pomysł wcielenia w życie systematycznej i metodycznej katechizacji w duchu luteriańskim w zaciszu domowym. Koncepcja ta zmaterializowała się po ponad 30 latach jako drukowany poradnik, opublikowany w zaktualizowanej formie przez Davida Friedricha Rhetego (jako pierwociny jego samodzielnej działalności drukarskiej) w reakcji na liczne prośby zainteresowanych. Dzieło to poprzedzono przedmową Johanna Botsacka, seniora gdańskiego Ministerium Duchownego, stanowiącą z jednej strony formę autoryzacji, z drugiej zaś swoistą promocję i zachętę do wykorzystywania poradnika w gdańskim Kościele ewangelicko-augsburskim przede wszystkim w przestrzeni prywatnej oraz – w mniejszym

stopniu – edukacyjno-publicznej (podczas lekcji muzyki w szkole). Publikacja dawała bowiem możliwość zaangażowania wszystkich mieszkańców domostwa we wspólną modlitwę (przy wykorzystaniu tradycyjnych i zupełnie nowych tekstów, w tym rymowanych i wzbogaconych o katechetyczne miedzioryty dla młodszych domowników), wspólne czytanie Pisma Świętego i wspólny śpiew pieśni duchownych (przy uwzględnieniu dawniejszego i nowego ich repertuaru, opatrzonego notacją muzyczną, jak choćby z Ristowego zbioru *Himmlische Lieder* wydanego w latach 1641–1642 czy – alternatywnie – opatrzonego adnotacjami o melodii dla osób nieznających zapisu nutowego), a więc elementów tak fundamentalnych dla tożsamości luterańskiej.

W nurt lokalnej twórczości stanowiącej mniej lub bardziej całościowe rozwiązania koncepcyjne, choć przy odmiennie rozłożonych akcentach (nacisk na śpiew wielogłosowych pieśni *de tempore* i studiowanie Pisma Świętego przez gimnazjalistów we wszystkie niedziele i święta roku kościelnego, głównie w towarzystwie rodziców w zaciszu domowym, choć również w murach szkoły), wpisuje się dzieło obejmujące dwa zbiory: *Lobsingende Hertzens=Andacht Vber die Evangelia...* oraz *Geistliche Sing= und Bet=Stunde...* z poezją Johanna Maukischea i muzyką Thomasa Strutiusa³⁸. Zostały one opublikowane w 1656 i 1657 r. również przez Davida Friedricha Rhetego, doświadczonego już w publikacji nut dzięki Löisentinowemu zbiorowi. Nie można w tym kontekście nie wspomnieć również o dwóch zbiorach, które także świadczą o istniejącym wśród gdańszczan połowy XVII w. zapotrzebowaniu na repertuar opracowanych wielogłosowo pieśni do codziennego użytku, także tych o charakterze budującym. Mowa o *Musicalische Arien oder Melodeyen...* z poezją Michaela Albinusa, umuzycznioną przez Christopha Wernera (Królewiec 1648, u Paschy Mensiego)³⁹, przeznaczoną do śpiewania przez uczniów szkoły przy gdańskim kościele św. Katarzyny, a także o siedmioczęściowej publikacji *Wohlriechende Lebens=Früchte...* do tekstów i muzyki Georga Webera (Królewiec 1648–1649, u Johanna Reusnera), dystrybuowanej nad Motławą przez Jacoba Andree i przeznaczonej głównie do

³⁸ P. Kociumbas, *Kancjonały luterańskiego Gdańska 1587–1810. Studium nad źródłami lokalnej niemieckiej pieśni kościelnej*, Warszawa 2017, s. 291–295.

³⁹ Idem, *Zwischen Diakonat und Kantorat. Michael Albinus' Dichtung mit Christoph Werners Musik als Beispiel einer künstlerischen Kooperation im Danzig des 17. Jahrhunderts*, „Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa”, 20, 2012, s. 259–272.

kontemplacji w prywatnych okolicznościach⁴⁰. Wszystkie te zbiory ustępują jednak pod względem koncepcyjnej komplementarności dziełu Löisentina – zbiorowi, który z racji swojej wielopłaszczyznowości dopomina się dalszych, bardziej szczegółowych badań nad poszczególnymi jego komponentami.

Bibliografia

Źródła

- Botsack J., *Vorrede*, w: J. Löisentin, *Christliche Haußzucht/ Wochentlich/ alle Tage/ Morgens und Abends/ vor und nach dem Essen/ zugebrauchen/ dabey insonderheit eine nützliche Erinnerung zu finden/ wie die gantze H. Schrift innerhalb Jahres=Frist/ von Anfang biß zu Ende füglich könne durch gelesen werden. Im Jahr 1624. angefangen/ zusammen getragen/ in drey Theile abgetheilet/ verbessert und in Vbung gebracht/ bey der Haußhaltung [...]. Nunmehr aber/ auff vieler frommer guthertziger Christen fleissiges Ansuchen/ dem öffentlichen Druck untergeben; Sampt einer Vorrede über diß Büchlein*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002, k. [7rec.–14rec.]
- Löisentin J., *Christliche Haußzucht/ Wochentlich/ alle Tage/ Morgens und Abends/ vor und nach dem Essen/ zugebrauchen/ dabey insonderheit eine nützliche Erinnerung zu finden/ wie die gantze H. Schrift innerhalb Jahres=Frist/ von Anfang biß zu Ende füglich könne durch gelesen werden. Im Jahr 1624. angefangen/ zusammen getragen/ in drey Theile abgetheilet/ verbessert und in Vbung gebracht/ bey der Haußhaltung [...]. Nunmehr aber/ auff vieler frommer guthertziger Christen fleissiges Ansuchen/ dem öffentlichen Druck untergeben; Sampt einer Vorrede über diß Büchlein*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002
- Geistliche Lieder/ D. Mart. Luth. vnd anderer frommen Christen/ nach Ordnung der Jarzeit/ mit Collecten vnd Gebeten*, Franckfurt an der Oder: J. Eichorn 1575, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. H: J 82.8° Helmst. (3)
- [I:] *Geystliche Lieder. Mit einer neuen Vorredel D. M. Luth.*, [II:] *Psalmen vnd Geistliche lieder/ welche von frommen Christen gemacht vnd zusammen*

⁴⁰ Idem, *Hymnologische Quellen als Wissensschatz zur Musizierkunst im Danzig des 17. Jahrhunderts*, w: *Musica Baltica. Music-making in Baltic Cities – Various Kinds, Places, Repertoire, Performers, Instruments*, ed. D. Popinigis, D. Szlagowska, J. Woźniak, Gdańsk 2015, s. 111–114; idem, *Kancjonaly luteranckiego Gdańska*, s. 290; S. Plotke, *Gereimte Bilder. Visuelle Poesie im 17. Jahrhundert*, München 2009, s. 224–251, 256–261.

- gelesen sind. Auffß neue vbersehen/ gebessert vnd gemehret*, Leipzig: V. Babst (Erben) 1567, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. Ts 250 (1), Ts 250 (2)
- Reinigius P., *Haus Kirchen Cantorei. Fur Christliche Eltern vnd jhre Gottfuerchtige Jugendt/ Aus des Ehrwürdigen/ Achtbarn vnd Hochgelarten Herrn Doct. Johan. Habermans von Eger/ Superintendenten zu Naumburg vnd Zeits/ etc. Wochentlichen aufgetheilten Gebeten gezogen, In liebliche bekandte Melodeyen gebracht [...]. Mit einem Consens Brieff Doct. Johan. Habermans, von Eger Superint: sampt dreyen Vorreden/ etc.*, Bautzen: M. Wolrab 1590, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. Slg Wernigerode Hb 1412, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000207E700000000> (4 V 2018)
- Luther M., [*Enchiridion. Der kleine Catechismus*], Nürnberg: G. L. Fuhrmann 1612, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Theol.ev.cat.64, <http://digital.slub-dresden.de/id335159524> (4 V 2018)
- Rhete D. F., *Dedicatio*, w: J. Löisentin, *Christliche Hauszucht/ Wochentlich/ alle Tage/ Morgens und Abends/ vor und nach dem Essen/ zugebrauchen/ dabey insonderheit eine nützliche Erinnerung zu finden/ wie die gantze H. Schrift innerhalb Jahres=Frist/ von Anfang biß zu Ende füglich könne durch gelesen werden. Im Jahr 1624. angefangen/ zusammen getragen/ in drey Theile abgetheilet/ verbessert und in Vbung gebracht/ bey der Hausßhaltung [...]. Nunmehr aber/ auff vieler frommer guthertziger Christen fleissiges Ansuchen/ dem öffentlichen Druck untergeben; Sampt einer Vorrede über diß Büchlein*, Dantzig: D. F. Rhete 1655, BJ, sygn. Mus. ant. pract. L 1002, k. [2rec.–6ver.]
- Rist J., Schop J., *Himmlische Lieder (1641/42)*, hrsg., komm. von J. A. Steiger, kritische Edition des Notentextes von K. Küster, Berlin 2012
- Schupp J. B., Meyer P., *Morgen= und Abendlieder. Mit neuen Melodeyen gezieret...*, Hamburg: M. Pfeiffer 1655, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. Slg Wernigerode Hb 1622

Opracowania

- Benzing J., *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982
- Das deutsche Kirchenlied. Kritische Gesamtausgabe der Melodien*, hrsg. K. Ameln, M. Jenny, W. Lipphardt, Bd. 1, Tl. 1, Kassel 1975
- Döring G., *Choralkunde in drei Büchern*, Danzig 1865
- Faber W., *Botsack, Johannes*, w: *Altpreußische Biographie*, Bd. 1, hrsg. C. Krollmann, Königsberg 1941, s. 74
- Gesangbuchbibliographie-Datenbank des Interdisziplinären Arbeitskreises Gesangbuchforschung der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, <https://scripts.zdv.uni-mainz.de/gesangbuch/details.php?id=707009160> (4 V 2018)

- Katalog starodruków muzycznych ze zbiorów byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, oprac. A. Patalas, Kraków 1999
- Kizik E., *A dzień święty będziesz święcił. Dyscyplinowanie zachowań religijnych w ewangelickim Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, w: *Protestantyzm i proteſtanci na Pomorzu*, red. J. Iluk, D. Mariańska, Gdańsk 1997, s. 79–94.
- Kociumbas P., *Hymnologische Quellen als Wissensschatz zur Musizierkunst im Danzig des 17. Jahrhunderts*, w: *Musica Baltica. Music-making in Baltic Cities – Various Kinds, Places, Repertoire, Performers, Instruments*, ed. D. Popinigis, D. Szlagowska, J. Woźniak, Gdańsk 2015, s. 109–122
- Kociumbas P., *Kancjonaty luterńskiego Gdańska 1587–1810. Studium nad źródłami lokalnej niemieckiej pieśni kościelnej*, Warszawa 2017
- Kociumbas P., *Zwischen Diakonat und Kantorat. Michael Albinus’ Dichtung mit Christoph Werners Musik als Beispiel einer künstlerischen Kooperation im Danzig des 17. Jahrhunderts*, „Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa”, 20, 2012, s. 253–275
- Köhler R., *Kleinere Schriften zur neueren Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung*, hrsg. J. Bolte, Berlin 1900
- Nowak Z., *Rhete Dawid Fryderyk*, PSB, 31, 1988–1989, s. 251–252
- Nowak Z., *Rhete Dawid Fryderyk*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 59–60
- Plotke S., *Gereimte Bilder. Visuelle Poesie im 17. Jahrhundert*, München 2009
- Répertoire International des Sources Musicales – Internationales Quellenlexikon der Musik*, hrsg. von der Internationalen Gesellschaft für Musikwissenschaft und der Internationalen Vereinigung der Musikbibliotheken, Einzeldrucke vor 1800, Bd. 1–14, Kassel 1974–2003
- Rhesa L., *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreußen angestellten Predigern*, Königsberg 1834

Christian Discipline at Home, or a Forgotten
Handbook from Gdańsk: *Christliche Hauszucht...*
by Joachim Löisentin (1655)

The aim of the article is to present a forgotten work titled *Christliche Hauszucht...* by Joachim Löisentin, a lawyer from Słupsk (German: Stolp), which was published in Gdańsk in 1655, that is 31 years after its inception, by printer David Friedrich Rhete, as his *primitium*. The publication, of which the subject literature speaks rather scantily, was preceded by Rhete’s dedication letter to the highest authorities of Gdańsk, a veritable apotheosis of gratitude, followed by a foreword by Johann Botsack, senior minister of the city’s Spiritual Ministerium, reflecting on the Christian handling of the word

of God. The work, designed as an aid in the Christian education of children and youth, includes components characteristic of a prayer book, a hymnal, and a religious handbook, subdivided, in the first part, into particular days of the week and times of day. The content of the collection features: Luther's *Small Catechism*; Lösentin's prayers; a repertoire of hymns, dating to the first decades of the Reformation (supplemented in the second part with contemporary prayers by Johann Habermann, set to music, and in the third part, with Johann Rist's hymns from his *Himmliche Lieder* of 1641–1642); as well as an instruction on how to read the Bible throughout the year. Hence, in the present article, the collection of *Christliche Hauszucht...* has been presented as a complementary handbook for systematic and methodical catechisation, in the Lutheran spirit, in the comfort of one's own home.

Piotr Kociumbas – dr hab., absolwent filologii germańskiej na Uniwersytecie Gdańskim i instrumentalistyki w gdańskiej Akademii Muzycznej. Od 2008 r. adiunkt w Instytucie Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania badawcze obejmują kulturę literacką i muzyczną Prus Królewskich i Książęcych.

Piotr Kociumbas – PhD with habilitation, graduate of German Philology at the University of Gdańsk, and of Instrumental Studies at the Academy of Music in Gdańsk. Since 2008 employed at the Institute of German Studies, University of Warsaw, as assistant professor. His research interests include the literary and musical culture of Royal and Ducal Prussia.

E-mail: pkociumbas@uw.edu.pl